

HAC İBADETİNDEKİ BAZI UYGULAMALARIN VADÎ HÜKÜMLERDEN “SEBEPLE” OLAN İLİŞKİSİ

Arif Atalay, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi

e-posta: aatalay@agri.edu.tr

ORCID ID: 0000-0002-4765-455X

ATIF: Atalay, Arif, Hac İbadetindeki Bazı Uygulamaların Vadî Hükümlerden “Sebeple” Olan İlişkisi, Hikmet Yurdu, CİLT: 15, SAYI: 29, 2022/1, ss.19-43

Öz

“Hac ibadetindeki bazı uygulamaların vadî hükümlerden “sebeple” olan ilişkisi konulu makalemizin gayesi; konu hakkında sebep-hüküm arasındaki bağlantıyı, bu ibadetin son bulunduğu vakti, mezheplere göre değerlendirip fıkıh usulündeki gerekçeleriyle birlikte temellendirerek ifade etmektir. Bu konu hakkında gerek klasik kaynaklarda ve gerekse günümüz kaynaklarında birçok çalışma bulmamız mümkündür. Fakat konunun zamanla ilişkili olan tarafının müstakil bir başlık altında değerlendirmeye tabi tutulmasına rastlanmamıştır. Araştırmamızda mümkün olduğunca fikhî mezheplerin görüşleri mukayeseli olarak ortaya konulmaya gayret edilmiştir.

Aslı itibarıyla teklifi gerektiren bütün hükümler; ayın, dünyanın ve özellikle de güneşin hareketlerine göre hayat bulmakta ve önem kazanmaktadır. Bu durum da zaman kavramının ibadetler için vazgeçilmez olduğunun önemli bir göstergesidir. Fıkıh usulünde zaman sadece namaz, oruç ve hac ibadetleri için “sebeple” olarak kalmamakta, bu ibadetlerin dışındaki diğer ibadetler için de önem ifade etmektedir. Meshin geçerliliğinde, kurban

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 26 Nisan / April 2021

Kabul Tarihi / Accepted: 15 Ocak / January 2022

Yayın Tarihi / Published: 31 Ocak / January 2022

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Ocak- Haziran/ January

Cilt / Volume: 15 **Sayı / Issue:** 29 **Sez. / Pub Date:** Ocak-Haziran, 2022/1 **Sayfa / Pages:** 19-43

İntihal / Plagiarism: Bu makale, intihal.net programıyla tarandıktan sonra, iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

kesmede, zekât vermede ve diğer ibadetlerde başlangıç ve bitiş vakitleri Müslümanların yükümlülüklerini ifa etmede vaktin çok önemli bir disiplin olduğunu somutlaştırmaktadır.

İbadetlerin gerçekleşmesinde; sebep, şart, mâni gibi vadî hükümler mükellefler açısından zihinlerde birtakım sorular meydana getirmektedir. Konunun önemi sebebiyle Şâri'in güneşin batışına bağladığı hac ibadetiyle ilgili olarak güneşin hareketleri ve bu hareketin uygulamaya olan etkileri ve sınırları araştırılmıştır. Hac ibadetinde uygulanan birtakım menâsik hakkında fakihlerin ihtilafı, bu ihtilaflardaki râcih görüşler ve bu görüşlerin delilleri birlikte zikredilerek fıkıh usulündeki vadî hükümlerle ilişkilendirilmiştir.

Araştırmamızda ilk olarak fıkıh usulündeki vadî hükümlerden; rükün, şart, sebep, illet ve mâni hakkında kısaca bilgi verilecektir. Daha sonra güneşin batmasının hac menâsikini gerçekleştirmedeki yeri değerlendirilecektir. Buna bağlı olarak sırasıyla: Gün batımından önce Arafat'tan Müzdelife'ye inmek, gün batımına kadar Arafat'ta vakfe yapmak, Cemretü'l-Akabe'nin vakti, teşrik günlerinde geceleyin taş atma, Mina'dan erken dönmek isteyen kimsenin durumu ve son olarak da Mina'dan ayrılmaya niyetlenip hazırlanan kimsenin Mina'da geceleme konuları değerlendirmeye tabi tutulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh usulü, Sebep, Hac ibadeti, Menâsik, Zaman, Vadî hükümler.

The Relationship of Some Practices in Hac Worship "Caused" By Term Provisions

Abstract

The purpose of our work on "time to stay in Arafat in the context of vadî provisions" title the connection between reason and judgment on the subject and this is when the rituals of worship come to an end and to express it by basing it with its justifications in fiqh method. It is possible to find many studies on this subject in both classical and contemporary sources. However, it has not been encountered to evaluate the part of the issue related to time under a separate title. In our research, we tried to put forward the views of the Ehli Sünnet schools comparatively as much as possible.

All provisions that essentially require a proposal; It comes to life and gains importance according to the movements of the moon, the earth and especially the sun. This is an important indicator that the concept of time is indispensable for worship. In fiqh method,

time is not only a "reason" for prayer, fasting and pilgrimage, it is also important for other prayers other than these. The starting and ending times in the validity of the annihilation, the sacrifice, zakah decrees and other acts of worship concretize how important the time is to fulfill the responsibilities of Muslims.

In the realization of worship; vadî provisions such as reason, condition, and obstacle raise some questions for taxpayers. As far as is known, there is no independent study on this subject. Due to the importance of the subject, the movements of the sun and the implications and limits of this movement have been investigated regarding the pilgrimage that the poet attributes to the sunset. The disagreement of the scholars about certain rituals practiced in the pilgrimage, the preferred views in these disputes and the evidence of these views were mentioned together and associated with the vadî provisions in fiqh method.

In our research, first of all the valley provisions in fiqh method; brief information will be given about the foundations, condition, reason, rationales and obstacle. then the sunset was briefly described and one of the pilgrimage rituals: Landing from Arafat to Muzdalifah before sunset and to stay in Arafat until sunset and It's time to throw the Cemretü'l-Aqaba stone and The situation of anyone who wants to return early from Mina and finally, the issues of a person who is prepared to leave Mina and stay overnight in Mina will be evaluated.

Keywords: Fiqh method, Reason, Hajj Menâsik, Time, Vadî rulings.

GİRİŞ

Mükelleflerin ibadet hayatıyla ilgili fikhî konuların birçoğu güneş ve ayın hareketleri merkeze alınarak gerçekleştirilmektedir. Namaz, oruç, kurban ve hac da bu fikhî konulardan biridir. Araştırmamızın konusunu oluşturan hac ile ilgili uygulamaları yaparken temel kaynağımız Peygamber Efendimiz (s.a.v)'dir. Zira Peygamber Efendimiz (s.a.v) Veda haccını yaparken güneş battıktan sonra Arafat'tan Müzdelife'ye inmiş ve teşrik günlerinde zevelden sonra şeytan taşlayarak hac menâsikini uygulamalı olarak ve tayin edilmiş vakitlerde yerine getirmiştir. Bu uygulamaları Rasulullah'tan (s.a.s)'den rivayet

edilen hadislerde¹ bulmamız mümkündür. Hac ibadetindeki uygulamalarda belirleyici olan unsur güneşin batışıdır.

Araştırmamız güneşin batışını ölçü alan konulardan “Arafat’ta vakfe yapmak” ana başlığı altında ilgili konularla sınırlandırmış olup konuyu uzatmamak ve ilgili meseleyle sınırlı kalmak için ayrıntılı ihtilaflara ve uzaktan ilgili konulara girilmemiştir.

Konuyla ilgili olan tercih edilen görüşün açıklanmasıyla birlikte itibar edilen ihtilafın ortaya konulması konusuna gücümüz nispetinde gayret edilmiştir. Deliller tarafından desteklenen ve kendi mezhebi içinde müftâ bih olan görüşler dışındaki zayıf görüşlere ihtiyaç olmadıkça yer verilmemiştir.

Güncel kitaplardan faydalanmakla birlikte daha çok klasik dönemde yazılmış olan muteber kaynak kitaplara müracaat edilmiştir. Son olarak araştırma en önemli sonuçlarla bitirilmiş ve kaynakçaya yer verilmiştir.

Tebliğimizde konuyu değerlendirenken izleyeceğimiz metot şu şekildedir:

I. Bölüm: Vadî Hüküm ve Kısımları

II. Bölüm: Gün Batımı ve Buna Bağlı Olarak Arafat’ta Vakfe yapmak

III. Bölüm: Sonuç.

I. Vadî Hükümler ve Kısımları

Vadî hükümlerin hüküm konusunun neresinde olduğunu anlamamız için öncelikle vadî hükmün tanımını yapmak gerekmektedir. Çünkü vadî hükmün; bir hüküm mü yoksa hükmün iktizası gereği olan destekleyici bir unsur mu olduğunu ortaya koymadan önce, vadî hükmün çeşitlerini teklifi hükümlerdeki yerine koymamız mümkün olmayacaktır.

A- Vadî Hükmün Tanımı

Klasik ve modern fıkıh usulü metinlerine baktığımız zaman vadî hükümle ilgili olarak bir tanımlama yapılmadan doğrudan vadî hükmün çeşitlerine geçilmiştir. Ancak hükmü şu şekilde tanımlamamız mümkündür: “Bir şeyin teklifi hükümle irtibatlandırıl-

¹ Nisâburî, Müslim b. Haccâc, *el-Câmi’u’s-sahîh*, “Hac”, 1218, İstanbul 1374.

ması yönündeki hitabın sonucunda gerçekleşen hüküm, vadî hüküm olarak adlandırılır.”² Teklifi hükümle irtibatlandırmadan maksat; teklifi hüküm için bir sebep, illet, mâni, şart ve rükün olmasıdır.

Bununla birlikte vadî hüküm olarak isimlendirilen unsurlar aslı itibariyle hüküm değildir. Çünkü bir şeyin hüküm olması için mükellefe birtakım sorumluluk yüklemesi ya da bir problem için çözüm ortaya koyması gerekir. Bu unsurlar ise sorumluluk vermede ya da çözüm üretmede teklifi hüküm için yardımcı unsurlar niteliğindedir. Şöyle ki; bu unsurlar teklifi hükmün mahiyetine dahil olunca rükün, teklifi hükmün mahiyetine dahil olmamakla beraber onda müessir ise illet, teklifi hükümde müessir olmamakla birlikte ona genel ulaştırılan bir yol ise sebep, teklifi hükmün kendisine bağlı ise şart³ olabilmektedir. Her durumda da bir hüküm değildir; bu durumda teklifi hükümleri tamamlayıcı unsurlar olarak değerlendirilmesi gerekir.

Vadî hüküm şu nevilere ayrılır: Sebep, rükün, şart, mâni', sıhhat-fesâd-butlan.⁴

B- Vadî Hükümün Kısımları

a- Rükün

Birbirinden farklı unsurlardan meydana gelen her şeye “mürekkebe” ve bu unsurlardan her birine de rükün denilir.⁵ Buna göre rükün sözlükte; bir şeyin kendisi ile ayakta durduğu, kıvam bulduğu şey anlamına gelir.⁶ Terim olarak ise; bir şeyin varlığı kendi varlığına bağlı olan ve onun yapısından bir parça teşkil eden unsurdur.⁷ Rükün bulunduğu şeyin mahiyetine dâhildir, bir şeyin rüknü bulunmadığında artık o şeyin varlığından söz edilemez.⁸ Mesela Kâbe’yi tavaf etmek ve Arafat’ta vakfeye durmak haccın rükünlerindedir.⁹ Bunlar olmadığı zaman hac da olmaz. Zira bir şeyin parçası bütünle aynı mahiyeti taşımaktadır.¹⁰

² Şâkir Hanbelî, Muhammed Şâkir, *Usûlü'l-fıkhî'l-İslâmî*, İstanbul: Güven Matbaacılık ty., 344; Apaydın, H. Yunus, *İslam Hukuk Usûlü*, Kayseri: Kardeşler Form Ofset 2016, s. 159.

³ Apaydın, s. 159.

⁴ Şâkir Hanbelî, s. 344; Şâ'bân, Zekiyüddîn, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, (trc. Dönmez, İbrahim Kâfi) Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 1996, s. 261.

⁵ Koç, Ekrem, *Furu-ı Fıkhta Usul-i Fıkhın Yeri Kâsânî Örneği*, Ankara: Ensar Neşriyat 2020, s. 60.

⁶ Apaydın, s. 160.

⁷ Şâ'bân, s. 265; Hallâf, Abdülvehhâb, *İlmü'l-usûli'l-fıkıh*, İstanbul: Eda Neşriyat 1991, s. 117.

⁸ Apaydın, s. 160.

⁹ Duran/Dirik, Ahmet/Mehmet ve Diğerleri, *İslam İbadet Esasları*, İstanbul: Lisans Yayıncılık 2018, s. 287; Şentürk/Yazıcı, Lütfi/Seyfettin, *İslam İlmihali*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2019, s. 314.

¹⁰ Koç, s. 60.

b- Sebep

Hüküm teşri'i ile açık bir uygunluk taşıyın veya taşımasın, Şâri'in; varlığını hüküm varlığı, yokluğunu da hükümün yokluğu için alamet kıldığı durumdur. Bu durumla hüküm arasında açık bir uygunluk bulunuyorsa buna hem illet hem de sebep denilir. Hükümle bu durum arasında açık bir uygunluk görülüyorsa bana sadece sebep denilir, illet denilmez.¹¹ Sebep kısaca; yalnızca hükme götüren yol olarak da tanımlanabilir.¹²

Sebebin çeşitleri şunlardır:

1) Mükellefin fiili olup olmaması açısından: Birincisi, yolculuk halindeyken Ramazan ayında oruç tutmamanın hükümünün caiz olmasında olduğu gibi mükellefin gücü dahilinde olan sebeptir. Diğer taraftan güneşin batıya eğilmesinin öğle namazının farz olması da olduğu gibi esasen mükellefin fiili olmayan sebeptir.

2) Sebebe bağlanan sonuç açısından: Zekâtın farz olması için nisap miktarı mala malik olmak ve ramazanda oruç tutmak için vaktin girmesi teklifi hükümün sebebi; mülkiyet hakkının kazanılması için de alım satım sözleşmesi yapmak mükellefin fiilinin sonucu olan bir hükümün sebebidir.¹³

Burada dikkat edilmesi gereken husus; "bir şey; ancak rükünleri ve şartları yerine gelmişse ve bir mâni' de bulunmuyorsa sebep olma özelliğine sahip olur." Böyle bir özellikte olmadığı zaman hukuki bir sebepten söz edilemez.¹⁴

c- Şart

Sözlükte alâmet-i lâzime anlamına gelen¹⁵ şart; bir şeyin varlığı kendi varlığına bağlı olmakla beraber, onun yapısından bir parça teşkil etmeyen iş veya vasıftır.¹⁶ Yani şart ile hüküm arasında cüziyyet-külliyet gibi bir ilişki söz konusu değildir.¹⁷ Şart varlığıyla hükümün varlığını, yokluğuyla da hükümün yokluğunu gerektiren harici bir unsurdur.¹⁸ Aslında varlığı hükümün varlığını gerektirmese de yokluğu hükümün yokluğunu ge-

¹¹ Şa'bân, s. 260; ayrıntılı bilgi için bakınız Apaydın, s. 160-165.

¹² Apaydın, s. 163.

¹³ Şa'bân, s. 263.

¹⁴ Ş'abân, s. 264; ayrıntılı bilgi için bkz. Şâkir Hanbeli, s. 345-348.

¹⁵ Apaydın, s. 165.

¹⁶ Şa'bân, s. 265.

¹⁷ Koç, s. 61.

¹⁸ Hallâf, s. 118.

rektirir.¹⁹ Buna göre; haccın farzlarından olan ihram, Arafat vakfesi ve Ziyaret tavafından sadece ihram şarttır.²⁰ Yani ihram; abdestin namazın içinde gerçekleşmediği gibi, tavaf ve vakfe gibi haccın içinde gerçekleşmemektedir. Mesela namaz için abdest bir şarttır. Abdest bulunmayınca geçerli bir namazın varlığından da söz edilemez. Bununla beraber abdest, namazın mahiyetinden bir parça değildir.²¹ Şart; “hükümde müessir olmaması” yönüyle illetten ayrılır; “hükme götüren yol olmaması” yönüyle de sebepten ayrılır.²²

Şart genel olarak her ne kadar beş kısma²³ ayrılrsa da bu çeşitlerin hepsini; “sebebin şartı” ve “hükümün şartı” olmak üzere iki başlık altında toplamamız mümkündür. Zina suçu recim cezasının sebebidir, fakat bu sebebin söz konusu hükmü doğurabilmesi için “muhsan” olmak bu sebebin şartıdır. Diğer taraftan evlenme hükmünün geçerliliği için şahitlik şarttır. Şahitlik gerçekleşmeyince evlenme akdi de sahih olmaz.²⁴

d- Mâni’:

Varlığı, sebebe hüküm bağlanmasını veya hükmün gerçekleşmesini engelleyen durum demektir.²⁵ Mâni’i; “hükümün mâni’i” ve “sebebin mâni’i” olmak üzere ikiye ayrılabiliriz. Varisin murisini kasten öldürmesi miras hükmünün doğmasına *mâni* olur.²⁶ Diğer taraftan zekât ile mükellef olmak için nisap miktarı mala sahip olmak gerekir, yani nisap zekâtın sebebidir. Ancak nisap miktarı mala sahip olan kişinin bu miktarı eksilten borcunun bulunması, sebebin gerçekleşmesine *mâni* olur.

II. Arafat’ta Vakfe Zamanının Vadî Hükümlerden Sebeple Olan ilişkisi

Gün batımının tanımıyla Arafat’ta vakfenin geçerli olup olmaması, keffaret gerekip gerekmediği, iadesinin veya kazasının olup olmadığı konusu; vakfenin başlama ve bitiş zamanıyla önemli anlamda bağlantılıdır. Zira birinin varlığı diğerinin varlığını, birinin yokluğu da diğerinin yokluğunu gerektirmektedir. Bu sebeple gün batımının mahiyetini belirtmemiz ve sınırlarını çizmemiz Arafat’ta vakfe durmanın başlayış-bitiş, geçerli olup olmayışı bakımından bir mazanedir.

¹⁹ Koç, s. 63.

²⁰ Duran/Dirik, s. 287.

²¹ Şa’bân, s. 265.

²² Apaydın, 165.

²³ Şartın çeşitleri için bkz. Şâkir Hanbelî, s. 349-351.

²⁴ Şa’bân, s. 266.

²⁵ Şa’bân, s. 268; Apaydın, s. 168.

²⁶ Şa’bân, s. 268.

A- Gün Batımının Tanımı

Gün batımı; güneşin ufukta kaybolması anlamında kullanılmaktadır. Gün batımını ifade etmek için “mağrib/مَغْرِب” kelimesi kullanılır. Gün batımı; غُرُوبًا، تَغْرُبُ، غَرَبَتْ ke-limelerinden türemiş bir isimdir. Gün batımını ifade eden “garube” kelimesinden türemiş olan “el-garîb” kelimesi de uzak olan ve aralarında benzerlik olmayan her şey için kullanılmaktadır.²⁷

Gün batımı demek; güneşin kayboluşudur.²⁸ Yani güneşin, yer kürenin görünen kısmından görünmeyen kısmına, batı tarafında ufuk çizgisinin altında gizlendiği zamandır ki, bu durum dünyanın hem kendi etrafında hem de güneş etrafındaki hareketlerinin bir sonucudur.²⁹

B. Gün Batımına Bağlı Olan Vakfenin Hükümleri

Konuyla ilgili olan bu hükümleri;

- * Güneş batmadan önce Arafat'tan Müzdelife'ye intikal etmek,
- * Güneşin batımına kadar Arafat'ta vakfe yapmanın³⁰ gerekliliği,
- * Sadece gündüz duran kimseye kurban gerekli olması,
- * Cemretü'l-Akabe vaktinin bitimi ve teşrik günlerinde geceleyin taş atma,
- * Mina'dan erken dönmek isteyen kimsenin zilhiccenin on ikinci günü Mina'dan güneş battıktan sonra çıkması,
- * Mina'dan ayrılmaya niyetlenip hazırlığını yapıp yola çıkmış fakat henüz Mina'nın sınırından çıkmadan güneş batmış olan kimsenin Mina'da geceleme başlıkları altında değerlendirilmemesi mümkündür.

C. Güneş Batmadan Önce Arafat'tan Müzdelife'ye İntikal etmek

Arafat'ta vakfe yapıp gün batımından sonra Arafat'tan inen veya Arafat'a geceleyin gelip vakfesini yapan kimsenin haccının sahih olduğu konusunda alimlerin icmâı vardır.³¹ An-

²⁷ bkz. İbn Manzûr, Muhammed b. Mükrim b. Manzûr el-İfrikî el-Mısırî, *Lisanü'l-Arab*, Beyrut: Dâru Sadr 1997, I, 438; İsfahânî, el-Huseyn b. Muhammed, *Müfredatü elfâzu'l-Kur'an*, thk. Saffân Adnân Dâvûdî, Beyrut: Dâru'l-kalem 1418, s. 604; Suaydî, Abdülfettah, Huseyn Yusuf Musa, *el-İfsah fi fikhî'l-luğa*, Kahire: Dâru'l-fikr ty., II, 916.

²⁸ <https://sozluk.gov.tr/>

²⁹ <http://www.gozlemci.net/4056-gece-gunduz-olusumu.html>

³⁰ Haliloğlu, Hasan, Ebu'l-bereket Nesefî ve Adudüddin İcî, Ankara: Gece Kitaplığı 2020, s. 285-286.

cak zevalden sonra Arafat'a gelen ve Arafat'ta vakfeye durup gün batımından önce Arafat'tan inen kimsenin haccının sahih olup olmadığı konusunda alimler ihtilaf etmişlerdir. Buradaki ihtilaf daha çok Mâlikîler ve diğerleri olmak üzere iki merkezde ortaya çıkmaktadır.

a- Hanefilerin çoğunluğuna ve bazı Mâlikî, Şafî, Hanbelî alimlerine, İbn Hazm'a ve çağdaş alimlerin çoğunluğuna göre; zevalden sonra Arafat'ta vakfe duran veya Arafat'a gelip de güneş batmadan önce Arafat'tan ayrılan kimse haccını yapmış olur.³² Çünkü Allah (c.c); *"Arafat'tan ayrılıp akın ettiğinizde Meş'ar-i Haram'da Allah'ı zikredin ve O'nu, size gösterdiği şekilde anın. Kuşkusuz siz bundan önce yolunu şaşırmışlardan idiniz. Sonra insanların öbek öbek ilerlediği yerden siz de ilerleyin;"* (Bakara, 2/198, 199) buyurmaktadır. Yani Allah (c.c) Arafat'tan inmeyi geceye veya gündüze tahsis etmemiştir. Böylece zikri geçen ayet, Arafat gününün hangi vaktinde olursa olsun Arafat'tan inmenin caiz olduğuna delildir.³³

Diğer taraftan Urve b. Mudarris et-Tâî (r.a) kanalından gelen bir hadis de şöyledir: *"Müzdelife'de Peygamber (s.a.v)'in yanına gelerek ona şöyle dedim: Ey Allah'ın Rasulü, ben Tayy dağından geldim, bineğimi de kendimi de yordum. Allah'a yemin olsun ki her dağda vakfettim, benim haccım oldu mu?"* Peygamber (s.a.v) şöyle buyurdu: *"Bizimle bu namazı idrak eden ve bundan önce Arafat'a gece ya da gündüz olsun gelen kimsenin haccı tamam olur ve kirlerinden arınmış olur."*³⁴ Zikri geçen bu hadise göre de; Peygamber (s.a.v); gece ya da gündüzün bir bölümünde vakfeye duran bir kimse vakti yakalamış

³¹ İbn Abdülber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî, *Fethu'l-ber fi tertibi'l-fıkh li-Temhîdi İbn 'Abdilber*, Riyad 1416/1996, IX, 22; İbn Kudâme, Ebu Muhammed Abdullah b. Ahmed, *el-Muğnî*, Beyrut 1992, V, 274.

³² bkz. Serahsî, Şemsu'l-Eimme Muhammed b. Ahmed b. Sehl, *el-Mebsût*, İstanbul 1983, IV, 55; Hattâb, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Abdirrahmân, *Mevahibü'l-celil li-şerhi Muhtasarı Halil*, Riyad: Dâru ale-mi'l-kütüb 2003, IV, 132; İbn Kudâme, 275; İbn Hazm, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd Zahiri, *el-Muhallâ bi'l-âsâr*, Beyrut: Dâru'l- Kutubi'l- İlmîyye ty., VII, 121; İbn Baz, Abdülaziz İbn Abdullah, *Fetevâ İbn Bâz*, Kahire: Mektebetü't-Türâsi'l-İslâmî, 1990, VII, 363; İbn Useymîn, Muhammed b. Salih, *Fetevâ İbn Useymîn*, Kahire: Dâru İbn Teymiyye, 1990, XXXII, 29.

³³ Cassâs, Ebû Ahmed b. Ali er-Râzî, *Ahkamu'l-Kur'an*, (thk. Muhammed es-Sâdik el-Gamhâvî), Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabiyye, Beyrut 1405, I, 389; Kurtubi, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr, *Tefsiru'l-Kurtubî*, Taif: Mektebetü's-Siddik, 1988, III, 334.

³⁴ Ebû Dâvud, "Hac", 1950; Tirmizî, "Hac", 891; Nesâî, Ahmed b. Şuayb, *Sünenü'l-kübrâ*, "Hac", 3041, Beyrut 1421, V, 263; İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed, *Fethu'l-Bâri bi-şerhi Sahihü'l-Buhari*, Kahire: Dâru'r-Reyyan li't-Türas, 1987, III, 526.

olarak kabul etmiştir. Burada iki vakitten biriyle (gece-gündüz) ya da her ikisiyle birlikte diye bir kayıt bulunmamaktadır.³⁵

Söz konusu gece ya da gündüzün bir bölümünde vakfe durmayı genel olarak iki farklı şekilde değerlendirebiliriz:

1- Arafat'ta vakfe yapmaktan kastedilen; gece veya hem gece hem de gündüz vakfesinde vakfeye durmaktır. Peygamber (s.a.v), kendisinin gündüz ve gecenin bir kısmında Arafat'ta vakfe uygulaması meşhur olduğu için başka bir gece dememiştir. Sadece gündüzün bir kısmında durulması yeterli olmayıp, hem gecenin ve hem de gündüzün bir kısmında durulması gerekir.

2- Peygamber (s.a.v)'in yukarıdaki ifadesinde yerini bulan; “gece ya da gündüz olsun” sözünden maksat, “gece ve gündüz olsun” anlamındadır. Hadisi şerifte geçen “أو” edatının durumu İnsân sûresinde geçen; فَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ وَلَا تُطِعْ مِنْهُمْ آيْمًا أَوْ كُفُورًا ; “Artık Rabbinin hükmüne (boyun eğip) sabret; onlardan hiçbir günahkara ve hiçbir nanköre boyun eğme”;³⁶ ayetindeki “و” anlamında kullanıldığı gibidir.³⁷

Bu görüşe muhalefet edenlere şu şekilde cevaplar verilmiştir:

a- Hadis-i şerifte geçen “أو”in “و” yerine geçmesiyle ilgili durum, Arafat'ta vakfenin hem gece hem de gündüz farz olmasını gerektirir; biri diğerinin yerini almaz. Kimse-den de birinin diğerinin yerini alacağı hakkında bir görüş yoktur. Geceleyin vakfenin caiz olacağı konusunda icmâin olması kuvvetli ihtimaldir.³⁸

b- Allah Teala'nın; وَلَا تُطِعْ مِنْهُمْ آيْمًا أَوْ كُفُورًا “onlardan hiçbir günahkara veya hiçbir nanköre boyun eğme,³⁹” ayetinde geçen و atıf değildir. Eğer atıf vav'ı olsaydı ayetin manası “günahkar ancak nankör olduğunda itaat edilir,” anlamı ortaya çıkardı, kaldı ki günahkara ve inkarcıya itaat etmemek emredilmiştir.⁴⁰

c- Arafat günün isimlendirilmesi Rasulullah (s.a.v)'den yapılan rivayetlerin bir çoğunda yer almıştır. Onlardan biri de Hz. Aişe'nin (r.a) Rasulullah'tan (s.a.v) yaptığı şu

³⁵ bkz. İbn Abdülber, Yusuf b. Abdullah b. Abdülber, *el-İstizkârü'l-Câmi' li-mezâhibi fukahâ'i'l-emşâr ve 'ulemâ'i'l-ağtâr fimâ teẓammenehü'l-Muwaṭṭa' min me'âni'r-re'y ve'l-âşâr*, Beyrut 1993, IV, 283.

³⁶ el-İnsan, 76/24.

³⁷ bkz. İbn Abdülber, *İstizkâr*, IV, 283, İbn Hazm, VII, 122.

³⁸ bkz. İbn Abdülber, IV, 283, İbn Hazm, VII, 122.

³⁹ el-İnsan, 76/24.

⁴⁰ bkz. İbn Abdülber, IV, 283, İbn Hazm, VII, 122.

rivayettir: “Arafat gününden başka bir günde Allah (c.c) daha çok kulunu cehennemden azat etmemiştir. Yüce Allah Arafat gününde azat ettiği bu kullarıyla meleklerine övünür.”⁴¹ Zira Müslümanlar da bu günü “Arafe Günü” olarak isimlendirmiştir. Dolayısıyla Arafat’ta farz olan durma vaktinin gündüz olduğu, geceleyin yapılan vakfenin de gündüz yetişemeyen kimseler içindir. Çünkü bayramların ve cuma gününün bütün faaliyetleri gündüz meydana gelir, Arefe günün durumu da buna benzer.⁴²

d- Arafat’ta durmak bir ibadettir, diğer hac menâsikinin yerine getirildiği gibi gündüze mahsus değildir. Çünkü tavaf, ziyaret, taşlama, kurban kesme ve tıraş olma gibi hac ibadetlerini Peygamber (s.a.v) gündüz yapmıştır. Bu ibadetler gündüz başlamış ve gündüze tabi olarak gece de devam etmiştir.⁴³

b- Mâlikîler’e göre ise; *zevalden sonra* Arafat’ta vakfedip veya Arafat’a gelip güneş batmadan önce Arafat’tan ayrılıp da gece Arafat’a hiç dönmeyen kimse haccı kaçırmış olur.⁴⁴ Mâlikîler; Hanefiler, Şafîiler ve Hanbelilerden farklı olarak “hiç dönmeyen” ifadesiyle hükmü kayıtlandırmıştır.

Mâlikîlerin bu görüşlerini İbn Ömer (r.a)’ın rivayet ettiği hadise dayandırmaktadır. Bu hadiste Peygamber (s.a.v) şöyle buyurmaktadır: “Arafat’ta gece vakfe duran kimse hac yapmış olur. Gece Arafat’ta durmayı kaçırın kimse hac yapmamış olur. Bu kimsenin yaptığı ibadet umredir, gelecekte hac yapması gerekir.”⁴⁵ Bu hadis dikkate alındığında Arafat’ta vakfenin sadece gecenin bir bölümünde durmakla gerçekleşeceği, Arafat’ta gündüz vakfetmişse veya Arafat’tan gündüz geçmişse bunun yeterli olmayacağı konusunda bir delildir.⁴⁶ Zira ibadetin zamanını girmesi de, bu zamanın sınırları da vadî hükümlerden “sebepe” ile belirlenir. Bu durumda ibadetin vaktinin gereğini yapmamak ibadetin sebebinde eksiklik meydana getirir. Sebep gerçekleşmeden ve sona ermeden ibadette meydana gelmez.⁴⁷

⁴¹ Müslim, “Hac”, 1348.

⁴² bkz. Cassâs, I, 389; Karâfi, Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. İdris b. Abdürrahim, *Zahîre*, Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1994, III, 259.

⁴³ bkz. Cassâs, I, 389.

⁴⁴ Sahnûn, Abdüsselam b. Saîd Tenühî, *Müdevvenetü'l-Kübrâ*, Beyrut: Dâru Sadır, 1905, II, 413; Karâfi, III, 259; İbn Abdülber, *Fethu'l-berr fi tertîbi't-temhîd*, IX, 22.

⁴⁵ Darakutnî, Ali b Ömer, *Sünen-i Dârakutnî*, Dâru Âlemu'l-kütüb, Riyâd 1413, II, 241; İbn Adiy, Ebü Ahmed Abdullah b. A'dî el-Cürcânî, *el-Kâmil fi dua'fâ'r-ricâl*, (thk. Yahya Muhtâr Gazzâvî), Dâru'l-fikr, Beyrut 1409, VI, 186.

⁴⁶ bkz. İbn Rüşd, Ebü'l-Velid Muhammed b. Ahmed b. Muhammed Kurtubi, *Bidayetü'l-müctehid ve nihayetü'l-muktesid*, İstanbul : Beyan Yayınları, 1991, I, 349; Hattâb, IV, 131.

⁴⁷ Şa'ban, s. 262.

Ancak yukarıda zikri geçen bu hadis; gerek hadis kriterleri ve gerekse vadî hükümlerden ibadetin başlangıcına sebep olan zaman dikkate alındığında üç farklı yönden değerlendirilmiştir. Ayrıca vakfeye durmanın vaktinin geceyle ilişkilendirilmesi ve gündüzün geceyi tamamlayıcı olarak ele alınması da vadî hükümlerden zamanın girmesiyle ilişkili yerle, sebeple doğrudan alakalıdır.⁴⁸

Hadisle ilgili kriterler şu şekilde sıralanabilir:

a- Bu hadis zayıftır, bunun gibi zayıf hadisler hüccet olmaz.⁴⁹

b- Bu hadis Urve b. Mudarris hadisine hamledilmiştir; hadisin bu konuya hamledilme yönü zikredilen ifadelerin Peygamber (s.a.v)’in uygulamasıdır. Şöyle ki gündüz Arafat’ta vakfeyi kaçıran kimse gece vakfeye durursa o kimse hac yapmış olur, gece durmayan kimse de hac yapmamış olur, bu hüküm hakkında icma bulunmaktadır. Böylece hadiste hem bir delil hem de bir uyarı bulunmaktadır. Gecede vakfe yapılacağına dair bir delil, gündüz durmanın gerekliliğine de uyarı vardır.⁵⁰

c- Bu hadiste sadece gecenin ifade edilmesi; gündüz yetişemeyen kimsenin durumunun geceye bağlı olması sebebiyledir. Çünkü gece vakit olarak, Arafat’ta vakfe yapmanın son anlarıdır. Zamanın girmesiyle ibadetin başlaması –vadî hükümlerden sebep bağlamında- bakımından durum Peygamber (s.a.v)’in şu hadisine benzemektedir: “Bir kimse güneş doğmadan önce sabah namazının bir rekâtına yetişirse sabah namazına yetişmiş olur. Bir kimse gün batmadan önce ikinci namazının bir rekâtına yetişirse ikinci namazına yetişmiş olur.”⁵¹ Peygamber Efendimiz (s.a.v) hadisteki ifadesiyle en son vakte işaret etmiştir. Çünkü bu hadisten kastedilen; namazın vaktinin girdiğinin değil, namaz vaktinin o anın çıkmasıyla çıkmış olacağını ifade etmektedir.⁵² Zira ibadetler sebep/vakit ile başlar sebebin/vaktin sona ermesiyle sona erer.⁵³

Mâlikîlerin “Arafat’tan ayrılan ve gece Arafat’a dönmeyen kimsenin durumu” için diğer bir delil de haccın sıfatıyla ilgilidir. Zira Cabir (r.a) Peygamber (s.a.v)’in haccının

⁴⁸ Şa’ban, s. 262.

⁴⁹ bkz. Darakutni, II, 241; bkz. İbn Hazm, VII, 123; İbn Hacer, Ahmed b. Ali, *ed-Dirâye fi tahrîci ehadisi’l-hidâye*, (thk. Seyid Abdullah Hâşim), Dâru’l-mârifet, Beyrut ty., II, 31; Albânî, Muhammed Nasuruddîn, *İrvâu’l-ğalil fi tahrîci Ehâdîsi menari’s-sebîl*, Mektebetü’l-İslâmî, Beyrut 1405, IV, 345.

⁵⁰ bkz. Mâverdî, Ebü’l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib, *el-Hâvi’l-kebîr*, Beyrut: Dârü’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1994, IV, 173.

⁵¹ Buhari, “Salah”, 554; Müslim, Salah, 668.

⁵² bkz. İbn Kudâme, V, 273.

⁵³ Şa’bân, s. 261.

sıfatıyla ilgili şöyle rivayette bulunmuştur: Peygamber (s.a.v) güneş batıp da sarısı biraz gidene kadar ve güneş tamamen kaybolana kadar Arafat'ta vakfe yaptı, daha sonra Üsâme'yi arkasına bindirerek Arafat'tan ayrıldı.⁵⁴ Peygamber (s.a.v)'in bu hadiste ifade edilen uygulaması ölçü olarak alınmıştır. Peygamber (s.a.v) gün battıktan sonra, gecenin bir kısmında vakfetmesiyle ilgili uygulamaları farza hamledilir. Çünkü hac menâsiki konusunda Peygamber (s.a.v); "hac ibadetlerinizi benden alınız," buyurmuştur.⁵⁵

Ancak Hz. Peygamber'in (s.a.v) güneşin cisminin kaybolana kadar Arafat'ta *vakfe durup da* sonra oradan ayrılmasıyla ilgili hadis de yine vadî hükümlerle ilişkilendirilerek sebep/zaman bakımından birkaç yönden değerlendirilmiştir;

1- Müslümanlar Peygamber (s.a.v)'in bu güne kadar Arafat'ta hep gündüz durmuş olduğunu ve gün batımından sonra indiğini kabul etmiştir. Bu durum gündüzün vakfe zamanı olduğunu ve güneş batmasıyla da ayrılış zamanı olduğunu göstermektedir. Öyleyse nasıl olur da iniş zamanı, durması gereken vakit ve Peygamber Efendimiz (s.a.v)'in vakfettiği ve ibadet yapmak için gayret ettiği vakit, durulması gereken vakit olarak kabul edilmeyecektir.⁵⁶

2- Diğer bir değerlendirmeye göre de; "Peygamber (s.a.v)'in gecenin ilk vaktinde durduğu ve bu sebeple de gece de durmak gerekir," anlayışı Peygamber (s.a.v) gündüz de vakfe durmuştur ancak bu iddiaya göre gündüzün vakfe yapmayan kimsenin haccını kabul edilmemiş olur.⁵⁷

3- Peygamber (s.a.v)'in yaptığı gibi Arafat'ta geceyle gündüz arasını cem etmek gerekir veya müstehaba ya da kurban gerektiren vacib'e hamledilir. Geceyle gündüz arasının cem edilmemesi durumunda haccın kabul olmayacağı "*haccın rükünü olmaya*" hamledilecek olursa, konuya delil kabul edilen Urve (r.a) hadisiyle çelişir.⁵⁸ Zira rükün vadî hükümlerden olup varlığıyla hükmün varlığına, yokluğuyla da hükmün yokluğuna delil teşkil eden ve hükmün bir cüzü olan unsurdur.⁵⁹

⁵⁴ Müslim, "Hac", 1218.

⁵⁵ bkz. İbn Münzir, Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhim, *el-İsrâf*, Re'sülhayme: Mektebetu Mekketü's-Sekafiyye, 2004, I, 482; Karâfi, III, 260; Kurtubî, II, 416.

⁵⁶ bkz. Cassas, I, 389; Karâfi, III, 260.

⁵⁷ bkz. İbn Hazm, VII, 122.

⁵⁸ bkz. Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref b. Nuri, *el-Mecmu' şerhi'l-Mühezzeb*, Beyrut: Dârü'l-fikr, t.y., I, 112.

⁵⁹ Şa'bân, s. 265.

Mâlikîlerin bu konudaki diğer bir delilleri ise alimlerin icma etmeleridir. Mâlikîler gece vakfetmekle ya da Arafat'a geceleyin gelmekle haccın tamam olacağı konusunda alimlerin icma ettikleri görüşündedir. Gecenin başıyla sonu arasında bir fark yoktur. Aynı zamanda gündüzün ilk saatlerinde vakfe durmanın yeterli olmayacağı konusunda alimlerin icma etmişlerdir. Gecenin ilk saatiyle son saati arasında fark olmadığı gibi gündüzün ilk saatiyle son saati arasında Arafat'ta vakfe için yeterli olmaması açısından fark olması gerekir. Çünkü bir cinsin bir kısmında olmayan şey diğer kısımlarda da olmayacaktır.⁶⁰ Yine icmada da dikkate alınan hükmün varlığının gerekliliğini ifade eden vadî hükümler konusuyla doğrudan ilişkili bulunmaktadır.

Bu konu hakkındaki bizim kanaatimiz; yukarıda zikredilen görüşlerden; “*geceleyin ya da zevalden sonra, gündüz, Arafat'ta vakfeden ya da Arafat'a uğrayan kimse hac yapmış olur,*” görüşünde olan birinci görüştür. Bu görüşte olanların hem delilleri güçlü hem de manaya olan delaleti anlaşılır durumdadır. Diğer görüşlerin delilleri tartışmaya açık kapı bırakmaktadır.

D. Gün Batımına Kadar Arafat'ta Vakfe Durma ve Kurban

Arafat'ta durup gün batmadan önce Arafat'tan inip gece geri dönmeyen kimsenin haccının tamam olduğu bilinmektedir. Bununla birlikte Arafat'ta gün batımına kadar durmanın zaruri olduğu görüşünde olan fukaha, güneşin batışından önce Arafat'ta vakfeyi bırakan kimsenin kurban kesmesi gerektiği konusunda ihtilaf etmişlerdir. Bu ihtilafı iki başlık altında toplamamız mümkündür:

a- Hanefî, Hanbelî ve bazı Şafililer: Arafat'ta gündüz vakfedip gün batmadan Arafat'tan inen ve bir daha dönmeyen kimsenin kurban kesmesi gerektiği görüşündedirler. Çünkü Arafat'ta gün batımına kadar durmak vaciptir. Fakat Hanefilere göre; bu kimse gün battıktan sonra Arafat'a dönse de kurban kefareti sakıt olmaz.⁶¹

Bu görüş sahiplerinin delilleri Hz. Peygamber'in (s.a.v) uygulamasını dayanmaktadır. Hz. Peygamber (s.a.v) güneş battıktan sonra Arafat'tan ayrılarak şöyle demiştir: “*Hac ibadetlerinizi benden alınız.*”⁶² Böylece İbn Abbas (r.a)'dan rivayet edildiği gibi, böyle

⁶⁰ bkz. en-Nemerî, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî, *Fethu'l-berr*, VIII, 576.

⁶¹ bkz. Kâsânî, Ebûbekir İbn Mes'ûd, *Bedâiu's-sanâi' fi tertibi's-ş-şerâii'*, Dâru'l-fikr, Beyrut 1417, II, 193; Yemanî, IV, 321; İbn Kudâme, V, 274.

⁶² Müslim, “Hac”, 1297.

yapılarak müşriklere muhalefet edilmiştir. İbn Abbas (r.a) şöyle demiştir: Cahiliye toplumu, güneş dağların başında erkeklerin başındaki sarık gibi olana kadar Arafat'ta duruyorlar ve sonra iniyorlardı, Peygamber (s.a.v) de buna muhalefet olması için Arafat'tan inmeyi güneşin batmasına kadar geciktirdi.⁶³ Şayet güneş batmadan önce Arafat'tan inmek caiz olsaydı Peygamber (s.a.v) çok izdihamdan korktuğu için zayıf kimselere ayın batımından sonra Müzdelife'den Mina'ya gelmelerine izin vermesinde olduğu gibi, gün batmadan önce Arafat'tan Müzdelife'ye gitmelerine de izin vermiştir.⁶⁴

İbn Abbas (r.a)'ın rivayetinde: “Hac ibadetinden bir şey unutan ya da terk eden kimse kan akıtsın (kurban kessin),” ifadesi de görüşü kuvvetlendirmektedir. Güneş batmadan önce vakfeyi terk eden kimse, “kurban gerektiren bir ibadeti” terk etmiş olur.⁶⁵

b- Şâfîiler'e ve Hanbelîlerden bir görüşe ve İbn Hazm'a göre; güneş batana kadar Arafat'ta vakfe yapmak müstehaptır. Güneş batmadan önce vakfeyi terk eden kimsenin kurban kesmesi farz değildir, ancak müstehap olabilir.⁶⁶

Bu görüşte olan kimseler; Urve b. Mudarris (r.a)'ın yukarıda geçen; “gece ya da gündüz Arafat'ta vakfeden kimsenin haccı tamam olur ve kirlerinden arınmış olur,”⁶⁷ hadisini delil göstermektedirler. Hadis-i şerifte ifade edilen “tamam” lafzı dem'e ihtiyaç olmayacağına delildir.⁶⁸

Burada hadiste ifade edilen Peygamber (s.a.v)'in “*haccı tamam olur*” sözünden maksat; Arafat'taki vakfeye yetişme ve haccı kaçırmama anlamındadır. Arafat'tan sonra ve üçüncü gün Ziyaret-“İfâda tavafını”-⁶⁹ yerine getirmeden evine dönen kimsenin haccı tamamlanmamış olur. Sadece Arafat'ta durmakla yapılan hac İslam'ın istediği haccın yerini tutmaz. Dolayısıyla Peygamber (s.a.v)'in “*o kimsenin haccı tamam oldu*” sözü, “bu kimse Arafat'ta durmuştur, haccını kaçırmamıştır, ancak güneşin batmasına kadar kalma

⁶³ İbn Huzeyme, “Hac”, 2838.

⁶⁴ bkz. Üşeygînri, Abdullah b. Abdürrahman b. Câsir en-Necdî et-Temîmî el-Vehîbî, *Müfîdu'l-enâm*, Kahire: Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısriyye 1969, s. 317.

⁶⁵ Mâlik, *Muvattâ*, “Hac”, 240; Nevevi, *Mecmu'*, VIII, 49; Albani, IV, 299.

⁶⁶ bkz. Yemani, Ebû'l-Hüseyn İbn Ebi'l-Hayr Yahyâ b. Ebi'l-Hayr b. Salim b. Es'ad el-İmrani, *el-Beyân fi mezhebi'l-İmam eş-Şâfî*, Beyrut: Dârü'l-minhac, 2000, IV, 321; Nevevî, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref b. Müri, *Ravzatu't-tâlibîn*, Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1992, III, 97; Suyûtî, Celaleddin Abdurrahman, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'an*, Kahire: Dârü't-Türas, 1985, IV, 130; İbn Hazm, V, 113; Şankîti, Muhammed Emin, *Edvâu'l-beyân fi İzâhi'l-Kur'an*, Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-İlmiyye, 1417, V, 175.

⁶⁷ Ebû Dâvud, “Hac”, 1950; Tirmizî, “Hac”, 891; Nesâî, “Hac”, 3041; İbn Hacer, III, 526.

⁶⁸ Şankîti, V, 174.

⁶⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ögüt, Salim, “Hac-Hacla İlgili Fikhî Hükümler”, *DİA*, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1996, XIV, 389-397.

ibadetini terk etmesi sebebiyle bu kimseye kurban kesmesi vacip olmuştur,” anlamındadır. Böyle bir ibadeti terk eden kimsenin kurban kesmesi gerekir.⁷⁰

Yukarıda zikredilen delil ve tartışmalardan ortaya çıkan sonuç; Arafat'ta gün batımına kadar durmanın zaruri olduğu, bu vakitten önce Arafat'tan inen kimsenin kurban kesmesi gerektiğidir. Bu ibadetlerde de merkeze alınan ölçü vadî hükümlerden olan sebeple ilişkili olarak zaman yani vaktin girmesi ve vaktin çıkmasıyla ilgilidir. Zira yukarıda da açıkladığımız gibi bir ibadetin başlaması ve geçerli olması için gerekli olan unsur vaktin girmesidir. Bu da vadî hükümlerden “sebeple” doğrudan alakalı bir durumdur.

C. Büyük Cemre Taşını Atmanın Vakti ve Teşrik Günlerinde Gece Taş Atma

Alimler Cemrelerden Mina-Mekke yönündeki cemrelerden üçüncüsüne büyük cemre veya Akabe cemresi⁷¹ taşını atma vaktinin bitimi ve teşrik günleri taşının gece atılması hakkında ihtilaf bulunmaktadır. Bu farklı görüşlerin temelini de vadî hükümlerden “ibadetin sebebi” olan zamanın tayin edilmeye ilişkilidir. Bu ihtilafları üç ana başlık altında değerlendirmemiz mümkündür:

a- Hanefilere göre; Büyük cemre taşını atmanın vakti, kurban gününden on birinci günün tan yerinin ağarmasına kadar olan vakittir. Ancak Hanefiler; gün battıktan sonra atılan taşlar kazaen olacaktır, demişlerdir.⁷² Çünkü İbn Abbas (r.a) rivayet ettiği hadiste şöyle demiştir: Hz. Peygamber'e kurban gününde Mina'da soru soruluyordu; Resulullah (s.a.v) “*bir sıkıntı yok*” dedi. Sahabeden birisi kurban kesmeden önce tıraş olunur mu diye sorunca, Peygamber (s.a.v) git kurbanını kes bir sıkıntı yok dedi, yine o kimse akşamladıktan sonra taş atılır mı diye sormuş, Peygamber (s.a.v) “bir sıkıntı yok” diye cevap vermiştir.⁷³ Bu hadise göre; Peygamber (s.a.v) akşamladıktan sonra da taş atma konusunda bir sıkıntı olmadığını açıkça ifade etmiştir. Bu durumda “akşam” isminin gecenin bir parçasını oluşturması geceleyin de taş atmanın caiz olduğuna delildir.⁷⁴

Hadisteki bu ifadeye göre; “*امسى*/akşamladıktan sonra sözü”, zevalden sonraki zamanı ifade etmektedir. Çünkü bu kelime toplumun teamülünde zevalden sonraki zamanı

⁷⁰ bkz. Salih b. el-Usaymî, *Ahkâmu Arafe*, Riyad: Dârü'l-müslim 1431, s. 140.

⁷¹ bkz. Aras, M. Özgün, “Cemre”, TDV, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları 1993, VII, 340.

⁷² bkz. Kâsânî, II, 137; İbn Nüceym, Zeynüddin b. İbrahim b. Muhammed, *Bahru'r-râik Şerhu kenzi'd-dekâik*, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997, II, 371.

⁷³ Buhari, “Hac”, 1721.

⁷⁴ İbn Rüşd, Ebü'l-Velid Muhammed b. Ahmed b. Muhammed Kurtubi, *Bidâyetu'l-müctehid*, İstanbul: Beyan Yayınları, 1991, I, 351.

ifade etmektedir. O kimsenin kurban günü soru sorduğunda bu sözü (امسى) kelimesini kullanmıştır. Sorusunda bu kelimeyi açık bir şekilde kullanmış olması sorunun gündüzde, taş atmanın da zevelden sonra gündüzde gerçekleştiğini göstermektedir.⁷⁵ Diğer taraftan hadiste söylenen sözler taş atmanın vaktini bilenler için değil de bilmeyenler için bir ruhsattır.⁷⁶

Hanefiler, Peygamber (s.a.v)'in geceleyin çobanların taş atmalarına izin vermesi konusunda rivayet edilen hadisi de başka bir delil olarak kullanmıştır. Ebu'l-Beddâh'ın babasından rivayet ettiği bu hadise göre; Peygamber (s.a.v) çobanlara cemre taşlarını gece atmaları ve kurban günü taşlarıyla birlikte diğer günlerin taşlarını da aynı anda atmaları için ruhsat vermiştir.⁷⁷ Yani çobanların yerlerine vekalet edecek başka birini bırakıp taş atmaya gitme imkanının olduğu bilinmesine rağmen böyle bir uygulamaya izin verilmiş olması geceleyin de taş atmanın caiz olduğuna delildir. Bu izin hem çobanları hem de başka kimseleri kapsayan amm bir izindir. Bu izin kurban günleri ve diğer günler için de geçerli olan bir izindir.⁷⁸

Konu hakkındaki diğer bir delilleri de; nasıl ki Arafat'ta vakfetme işinde, kurban gecesini arefe gününe tabiyse taş atma vaktinde de gece gündüze tabidir. Geceleyin taş atmayı yasaklayan her hangi bir delil gelmediğine göre asıl olan vaktin devam etmesidir. Aksini iddia eden değil de geceleyin taş atmak yasak diyen kimse delil getirmek zorundadır.⁷⁹

b- Şâfiilere göre ise; Büyük cemre (üçüncü cemre) taşını atmanın vakti, kurban gününden teşrik günlerinin son günün güneşinin batmasına kadar uzar.⁸⁰ Şâfiiler bu konuda delil olarak Hanefilerin delilleriyle amel etmişlerdir. Bu delilleri tekrar etmeye gerek yoktur.

c- Mâlikî ve Hanbelîlere göre; büyük cemre (Cemretü'l-Akabe) taşını atmanın vakti, kurban günü güneş batana kadar devam eden vakittir. Ancak Mâlikîler vakit konusunda biraz daha esnek davranarak; kurban günü güneş batımından sonra teşrik günleri-

⁷⁵ İbn Kudâme, V, 196; İbn Hacer, III, 665.

⁷⁶ bkz. Şevkânî, Muhammed b. Ali, *Seylü'l-cerrâr*, Beyrut 2004, II, 205.

⁷⁷ İbn Huzeyme, "Hac", 2975; Albânî, *es-Silsiletü ehâdîsi's-sahîhati*, Mektebetü'l-meârif, Riyâd ty., V, 622.

⁷⁸ bkz. Kâsânî, II, 137; Zeylâî, Fahreddin Osman b. Ali b. Mihcen, *Tebyinü'l-hakâik*, Bulak: el-Matbaatü'l-Kübra'l-Emiriyye, 1313, II, 62.

⁷⁹ bkz. Serahsî, IV, 64; İbn Bâz, XVII, 368.

⁸⁰ Şirbînî, Şemseddin Hatib Muhammed b. Ahmed Kahiri Şafii, *Muğni'l-muhtâc ila ma'rifeti meani elfazi'l-Minhac*, yy.: Darü'l-fikr, ty., II, 271.

nin son gününe kadar taşlama yapılabileceğini ve bu taşlamanın da kaza olarak kabul edileceğini kabul etmektedirler. Mâlikîlerde meşhur olan görüşe; taş atmayı geciktiren kimsenin cezası kurban kesmektir. Hanbelîlere gelince onlara göre; bir kimsenin büyük cemrede taş atmasından önce güneşin batması halinde o kimsenin ertesi günü zevalden sonra taşı atması gerekir. Teşrik günlerinde taş atamamışsa onun durumu da böyledir.⁸¹

Mâlikî ve Hanbelîler görüşlerine delil olarak Cabir (r.a.)'ın rivayetindeki hadiste Peygamber (s.a.v)'in uygulamalarıdır. Çünkü Peygamber (s.a.v) kurban günü kuşluk vaktinde, diğer günlerde ise zevalden sonra taş atmıştır.⁸²

Başka bir delilleri de Abdullah İbn Ömer (r.a.)'den yapılan şu rivayettir: “Taş atma günlerini veya geceye kadar taş atmayı unutan kimse ertesi gün güneşin zevaline kadar taş atmasın.”⁸³

Bir diğeri de daha önce yeteri kadar açıklamış olduğumuz hadiste ifade edildiği gibi; Peygamber (s.a.v)'den akşamladıktan sonra taş attım diyen kimseye “atmanda bir sakınca yok” dediği sabit olmuştur.⁸⁴

D. Mina'dan Erken Dönmek İsteyen Kimsenin Hükümü

Mina'dan teşrik gününün ikinci gününde, erken dönmek isteyen bir kimse, gün batmadan önce Mina'dan ayrılmışsa dönüşünün sahih olduğu ve bu kimsenin geri dönüp Mina'da gecelemezinin gerekmediği konusunda alimlerin icma bulunmaktadır.⁸⁵ Ancak alimler Zilhiccenin on ikinci günü Mina'da iken güneş battıktan sonra Mina'dan ayrılmak isteyen kimse konusunda ihtilaf etmişlerdir. Bu ihtilafı iki başlık altında incelememiz mümkündür:

a- Malikî, Şafî, Hanbelîlerden oluşan cumhura göre; Zilhiccenin on ikinci günü güneş esnada Mina'da bulunan kimsenin Zilhiccenin on üçüncü günü zevalden sonra üç taş atana kadar Mina'da kalması gerekir, bu kimse Zilhiccenin on ikinci günü geceleyin

⁸¹ bkz. Bâcî, Ebü'l-Velid Süleyman b. Halef b. Sa'd et-Tüçibi, *el-Müntekâ*, Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabi, 1913, IV, 174; Huraşî, Muhammed b. Abdillâh, *Şerhu'l-Huraşî alâ Muhtasari Halil*, Dâru Sadr, Beyrut 1318, II, 337; Behütî, Mansur b. Yunus, *Keşşâfu'l-kına an metni'l-iknâ*, Suudi Arabistan 2000, II, 500; Merdâvî, *el-İnsâf*, IV, 46.

⁸² Müslim, “Hac”, 1286.

⁸³ Malik b. Enes, Ebü Abdillâh el-Asbahi el-Himyeri *Muvattâ*, Kahire: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1951, I, 409; Beyhakî, *Sünen*, V, 150.

⁸⁴ bkz. Useymin, VII, 386.

⁸⁵ bkz. Mevvâk, Ebü Abdillâh Muhammed b. Yûsuf b. Ebi'l-Kâsım, *et-Tâc ve'l-iklîl ala muhtasari halil*, Beyrut: Dâru İbn Hazm 2016, II, 131; Hattâb, III, 132; Yemanî, *Beyân*, IV, 361; Derdir, Ebu'l-berekât Seyyid Ahmed, *eş-Şerhü'l-kebir ala Muhtasari Halil*, Sayda: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2006, IX, 292.

çıkamaz.⁸⁶ Çünkü Allah Teâlâ'nın; “kim iki gün içinde acele edip (Mina'dan Mekke'ye) dönerse ona günah yoktur; kim geri kalırsa ona da günah yoktur.”⁸⁷ Bu ayette iki gün içinde acele edip dönmek mubah kılınmıştır. Gün kelimesi sadece gündüzün adıdır, dolayısıyla ikinci gününden sonra -Zilhiccenin on ikinci günü akşamı Mina'da bulunup da geceleyin Mina'da olan kimse iki gün içinde acele etmemiş olur.⁸⁸

b- Hanefilere göre ise; bir kimse Mina'dayken Zilhiccenin on ikinci günü güneş batmışsa bu durumda o kimse gece de çıkabilir. Faziletli olanı ertesi gün taş atana kadar çıkmamasıdır.⁸⁹ Çünkü Arafat vakfesinde olduğu gibi bu gibi yerlerde gece gündüze tabidir.⁹⁰ Ancak burada gecenin gündüze tabi olması gerektiği kabul edilmeyecektir, çünkü ayette ifadesini bulduğuna göre: *فَمَنْ تَعَجَّلَ فِي يَوْمَيْنِ*; “iki gün içinde dönmek için acele eden,” denilmiştir; iki gün ve gecede denilmemiştir. Yani buna göre Arafat'ta vakfeye kıyas yapılmaz.

E. Mina'dan Ayrılmak İçin Hazırlanıp Yola Çıkış Kimsenin Durumu

Bu konu da yine vadî hükümlerden “sebepl” kapsamında değerlendirilir. Ancak vak-
tin ne zaman girdiği ve ne zaman sona erdiği konusu mezhepler arasında farklı değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmeye tabi olarak da Mina'dan ayrılmaya niyetlenip hazırlığını yapıp yola çıkmış fakat henüz Mina'nın sınırından çıkmadan güneş batmış olan kimsenin Mina'da geceleme konusunda ihtilafa neden olmuştur. Bu ihtilafı iki ana başlık altında değerlendirmemiz mümkündür.

a- Mâlikîlerin çoğunluğuna, Şâfîîlerden bir görüşe ve Hanbelîlere göre; böyle bir durumda olan kimse Mina'da gecelemelidir ve ertesi gün taş atmalıdır.⁹¹ Çünkü Allah Teâlâ; “kim iki gün içinde acele edip (Mina'dan Mekke'ye) dönerse ona günah yoktur; kim geri kalırsa ona da günah yoktur.” (Bakara, 2/203) Zira yola çıkıp güneş batmadan önce Mina'nın sınırlarından çıkmamış olan kimse iki gün içinde acele etmemiş olur.⁹²

⁸⁶ bkz. İbn Kudâme, V, 332.

⁸⁷ Bakara, 2/203.

⁸⁸ Mâlik, Muvattâ, “Hac”, 214; Beyhakî, V, 152, İbn Münzir III, 373.

⁸⁹ Kâsânî, II, 208; Kirmânî, Mükrim b. Sufyân, *el-Mesâi'l-fi'l-menâsik*, (thk. Suû'd eş-Şureym, Dâru'l-Beşâri'l-İslâmî, yy., 1424, I, 600.

⁹⁰ bkz. İbn Kudâme, V, 333; Şankîti, II, 209.

⁹¹ bkz. Hattâb, III, 133; Nevevî, *Mecmû'*, VIII, 227; İbn Kudâme, V, 332; Yemanî, II, 209.

⁹² bkz. İbn Kudâme, V, 332.

b- Şâfiîler'in çoğunluğuna göre ise; bu durumda olan kimsenin Mina'da gecelemeesi gerekmez.⁹³ Çünkü Mina'dan ayrılma niyetiyle yola çıkan kimse acele etmiş hükümdedir. Bu kimse Mina'dan ayrılabilir.⁹⁴

Bu konuda bizim tercihimiz birinci görüştür. Mina'dan ayrılmaya niyetlenip hazırlığı yapıp yola çıkmış fakat henüz Mina'nın sınırından çıkmadan güneş batmış olan kimse Mina'da gecelemelidir. Ancak her hangi bir sebeple gecikmiş ve bu sebep çıkmasına engel olmuşsa bu kimse çıkmaya devam edebilir. Günümüz alimlerinin çoğunluğu bu görüşle hüküm vermektedirler. Çünkü bu kimse Mina'da kalması kendi iradesi dışında gerçekleşmiştir. Ayrıca böyle bir durumda olan kimsenin tekrar yüklerini indirmesi meşakkati celbeder.⁹⁵

⁹³ bkz. Yemanî, IV, 361; Nevevî, *Mecmû'*, VIII, 227; Remlî, Şemsüddîn Muhammed b. Ebî'l-Abbas Ahmed, *Nihâyetü'l-muhtâc ilâ şerhi'l-Minhâc*, Mabaatü'l-Bâbi'il-Halebî, Mısır 1386, III, 310.

⁹⁴ bkz. Yemanî, IV, 631; Nevevî, *Mecmu'*, VIII, 228.

⁹⁵ bkz. İbn Bâz, XVII, 388; İbn Useymîn, *Şerhu'l-Mumti'*, 2001: Dar İbni'l Cevzi Demmam, VII, 393.

SONUÇ

Hacla ilgili birtakım hükümler “vakit” etrafında dönüp dolaşmaktadır. Bu da vadî hükümlerden sebep’in kapsamına girmekte ve buna göre değerlendirilmektedir. Mesela, “zevalden sonra Arafat’ta vakfe yapan veya Arafat’a uğrayan ve güneş batmadan önce Arafat’tan dönen kimse haccını yapmış olur,” ifadesi tamamen vakitle yani vadî hükümlerden sebeple ilgilidir. Yine aynı şekilde, “hac yapan kimsenin Arafat’ta güneş batana kadar durması gerekir,” “şayet bu vakitten önce Arafat’tan inmişse ve sadece gündüzün Arafat’ta vakfetmişse bu kimsenin kurban kesmesi gerekir,” ifadeleri tamamen vakitle bağlantılı olarak gerçekleşen ve ancak bu şekilde vücut bulan hükümlerdir.

Şu ifadeler de tamamen vaktin girmesiyle ya da çıkmasıyla alakalı olup vadî hükümlerden sebebe dayanılarak ortaya konulan hükümlerdir: “Akabe cemresinin ve teşrik günlerinin taşlarını geceleyin atmak caizdir.” “Güneşin batmasıyla taş atma zamanı sona ermez. Bir kimse Zilhiccenin on ikinci günü Mina’dayken güneş batmışsa bu kimsenin Mina’da geceleme ve ertesi gününün taşını atması gerekir.” “Bir kimse on ikinci günü Mina’dan dönmek için acele etmeye niyetlenmiş ve yola çıkmış olursa ve sonra da Mina sınırlarından henüz çıkmadan güneş batmışsa bu kimse geceyi Mina’da geçirmelidir.” “Ancak Mina’dan ayrılmasına engel olacak izdiham gibi sebepler ortaya çıkarsa bu kimsenin Mina’da geceleme gerekmez, çıkmaya devam eder.”

Sonuç olarak diyebiliriz ki zamana bağlı olan hiçbir ibadet vadî hükümlerden vares-te değildir. Vadî hükümlerin varlığıyla varlığı devam eder, yokluğuyla da hükmün yokluğu söz konusudur.

KAYNAKÇA

- Albânî**, Muhammed Nasuruddîn, *İrvâu'l-ğalîl fî tahrîci Ehâdîsi menari's-sebîl, Mektebetü'l-İslâmî*, Beyrut 1405.
- _____, *es-Silsiletü ehâdîsi's-sahîhati*, Mektebetü'l-meârif, Riyâd ty.
- Apaydın**, H. Yunus, İslam Hukuk Usûlü, Kayseri: Kardeşler Form Ofset, 2016.
- Aras**, M. Özgün, “Cemre”, TDV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 1993.
- Askalânî**, İbn Hacer Ahmed b. Ali, *ed-Dirâye fî tahrîci ehâdîsi'l-hidâye*, (thk. Seyid Abdullah Hâşim), Dâru'l-mârif, Beyrut ty.
- _____, *Fethu'l-Bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhari*, Kahire: Dâru'r-Reyyan li't-Türas, 1987.
- Bâcî**, Ebü'l-Velid Süleyman b. Halef b. Sa'd et-Tücibi, *el-Müntekâ*, Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabi, 1913.
- Behûtî**, Mansur b. Yunus, *Keşşâfu'l-kına an metni'l-iknâ*, Suudi Arabistan 1421/2000.
- Cassâs**, Ebü Ahmed b. Ali er-Râzî, *Ahkamu'l-Kur'an*, (thk. Muhammed es-Sâdık el-Gamhâvî), Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabiyye, Beyrut 1405.
- Darakutnî**, Ali b Ömer, *Sünen-i Darakutnî*, Dâru Âlemu'l-kütüb, Riyâd 1413, II, 241;
- Derdîr**, Ebu'l-berekât Seyyid Ahmed, *eş-Şerhü'l-kebir ala Muhtasari Halil*, Sayda: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2006.
- Duran/Dirik**, Ahmet/Mehmet ve Diğerleri, İslam İbadet Esasları, İstanbul: Lisans Yayıncılık 2018.
- Yemanî**, Ebü'l-Hüseyn İbn Ebi'l-Hayr Yahyâ b. Ebi'l-Hayr b. Salim b. Es'ad el-İmrani, *el-Beyân fî mezhebi'l-İmam eş-Şâfiî*, Beyrut: Dâru'l-minhac, 2000
- Ensarî**, Zekeriya b. Muhammed b. Zekeriya, *Ense'l-metâlib fî şerhi Ravzı't-tâlib*, yy. ty.
- Haliloğlu**, Hasan, *Ebu'l-bereket Neseî ve Adudüddin İcî*, Ankara: Gece Kitaplığı 2020.
- Hallâf**, Abdülvehhâb, *İlmü'l-usûli'l-fıkıh*, İstanbul: Eda Neşriyat 1991.
- Hattâb**, Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Abdirrahmân, *Mevahibü'l-celil li-şerhi Muhtasari Halil*, Riyad: Dâru alemlî'l-kütüb 2003.
- Huraşî**, Muhammed b. Abdillâh, *Şerhu'l-Huraşî alâ Muhtasari Halil*, Dâru Sadr, Beyrut 1318.

- İsfahânî**, el-Huseyn b. Muhammed, *Müfredatü elfâzu'l-Kur'an*, thk. Saffân Adnân Dâvûdî, 2. Baskı, Dâru'l-kalem, Beyrut 1418.
- İbn Abdilber**, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî, *Fethu'l-ber fî tertîbi'l-fîkh li-Temhîdi İbn 'Abdilber*, Riyad 1416/1996.
- _____, *el-İstizkârü'l-Câmi' li-mezâhibi fuķahâ'i'l-emşâr ve 'ulemâ'i'l-aķtâr fîmâ tezammenehü'l-Muvaţta' min me'âni'r-re'y ve'l-âşâr*, Beyrut 1414/1993.
- İbn Adiy**, Ebû Ahmed Abdullah b. A'dî el-Cürcânî, *el-Kâmil fî dua'fâi'r-ricâl*, (thk. Yahya Muhtâr Ğazzâvî), Dâru'l-fikr, Beyrut 1409.
- İbn Baz**, Abdülaziz İbn Abdullah, Fetevâ İbn Bâz, Kahire: Mektebetü't-Türasi'l-İslâmî, 1990.
- İbn Hazm**, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd Zahiri, *el-Muhallâ*, Kahire: Dâru't-Türas, t.y.
- İbn Kudâme**, Ebu Muhammed Abdullah b. Ahmed, *el-Muğnî*, Beyrut 1992.
- İbn Manzûr**, Muhammed b. Mükrim b. Manzûr el-İfrikî el-Mısırî, *Lisanü'l-Arab*, Beyrut: Dâru Sadr, 1417.
- İbn Münzir**, Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhim, *el-İşrâf*, Re'sülhayme: Mektebetu Mekketü's-Sekafiyye, 2004.
- İbn Nüceym**, Zeynüddin b. İbrahim b. Muhammed, *Bahru'r-râik Şerhu kenzi'd-dekâik*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- İbn Rüşd**, Ebü'l-Velid Muhammed b. Ahmed b. Muhammed Kurtubi, *Bidâyetu'l-müctehid*, İstanbul: Beyan Yayınları, 1991.
- İbn Useymin**, Muhammed b. Salih, *Fetevâ İbn Useymîn*, Kahire: Dâru İbn Teymiyye, 1990.
- _____, *Şerhu'l-Mumti'*, 2001: Dar İbni'l Cevzi Demmam.
- Kâsânî**, Ebûbekir İbn Mes'ûd, *Bedâiu's-sanâi' fî tertîbi's-şerâii'*, Dâru'l-fikr, Beyrut 1417.
- Kirmânî**, Mükrim b. Sufyân, *el-Mesâi'l-fi'l-menâsik*, (thk. Suû'd eş-Şureym, Dâru'l-Beşâri'l-İslâmî, yy.
- Koç**, Ekrem, *Furu-ı Fıkıhta Usul-i Fıkhın Yeri Kâsânî Örneği*, Ankara: Ensar Neşriyat 2020.

- Kurtubî**, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr, *Tefsiru'l-Kurtubî*, Taif: Mektebetü's-Sıddik, 1988.
- Mâverdî**, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib, *el-Hâvi'l-kebîr*, Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1994.
- Malik b. Enes**, Ebû Abdullah el-Asbahi el-Himyeri, *el-Muvattâ*, Kahire: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1951.
- Mevvâk**, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yûsuf b. Ebi'l-Kâsım, *et-Tâc ve'l-iklil ala muhtasari halil*, Beyrut: Dâru İbn Hazm 2016 **Nesâî**, Ahmed b. Şuayb, *Sünenü'l-kübrâ*, Beyrut.
- Nevevî**, Ebû Zekeriyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref b. Nuri, *el-Mecmu' şerhi'l-Mühezzeb*, Beyrut: Dârü'l-fikr, t.y.
_____, *Ravzatu't-tâlibîn*, Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmiiyye, 1992.
- Nisâburî**, Müslim b. Haccâc, *el-Câmi'u's-sahîh*, İstanbul 1374.
- Öğüt**, Salim, “Hac-Hacla İlgili Fıkhî Hükümler”, *DİA*, İstanbul: Diyanet Vakfi Yayınları, 1996.
- Remlî**, Şemsüddîn Muhammed b. Ebî'l-Abbas Ahmed, *Nihâyetü'l-muhtâc ilâ şerhi'l-Minhâc*, Mabaatü'l-Bâbi'il-Halebî, Mısır 1386.
- Sahnûn**, *Müdevvenetü'l-Kübrâ*, Vüzârâtü'l-evgâfi's-Suû'diyye, Suud 1324.
- Salih b. el-Usaymî**, *Ahkâmu Arafe*, Dârü'l-müslim, Riyad 1431.
- Serahsî**, Şemsu'l-Eimme Muhammed b. Ahmed b. Sehl, *el-Mebsût*, İstanbul 1983.
- Suaydî**, Abdülfettah, Huseyin Yusuf Musa, *el-İfsah fi fikhi'l-luğa*, Kahire: Dârü'l-fikr, ty.
- Suyûtî**, Celâlüddin, Celaleddin Abdurrahman, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'an*, Kahire: Dârü't-Türas, 1985.
- Şa'bân**, Zekiyüddîn, *İslam Hukuk Usulünün Esasları*, (trc. Dönmez, İbrahim Kâfi), Ankara: Türkiye Diyanet Vakfi Yayınları 1996.
- Şankîfî**, Muhammed Emin, *Edvâu'l-beyân fi izâhi'l-Kur'an*, Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmiiyye, 1417.

Şentürk/Yazıcı, Lütfi/Seyfettin, *İslam İlmihali*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2019.

Şevkânî, Muhammed b. Ali, *Seylü'l-cerrâr*, Beyrut 1425/2004.

Şirbînî, Şemseddin Hatib Muhammed b. Ahmed Kahiri Şafii, Muğni'l-muhtâc ila ma'rifeti meani elfazi'l-Minhac, yy.: Darü'l-fikr, ty.

Üşeygînri, Abdullah b. Abdürrahman b. Câsir en-Necdî et-Temîmî el-Vehîbî, *Müfidu'l-enâm*, Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısriyye, Kahire 1389/1969.

Zeylâî, Fahreddin Osman b. Ali b. Mihcen, *Tebyinü'l-hakâik*, Bulak: el-Matbaatü'l-Kübra'l-Emiriyye, 1313.